

III

За увесь той час, що Горовенко прожив у Ломакові, багато дечого перемінилося у Глупові; вирости нові будівлі, замостились головні вулиці каменем; явилось земство, нові суди, нова дума, котра завела ліхтарі; на базарі стали замітати сміття, позасипали калюжі; одно тільки лишилось без жадної переміни — пащекування, карти — як було 50 літ назад, такі вони і досі. І нічого нема дивного, що гутірка про приїзд у Глупів Горовенчишиного сина широкою хвилею ходила по місту. Задля глупівців Горовенко став чимсь таким, що мусили розмовляти трохи чи не в кожному глупівському домі. Цікавість глупівців була і так дуже велика, а тут драгувало ще і те, що рідко хто з глупівців знав Горовенка в очі... один присягав, що Горовенко білявий, кучерявий, а другий «своїми очима бачив», що він чорнявий, довговолосий, а всі в один голос жалковали, «що у такої славної матері та вийшов отакий син! І в кого він вдався?»

— Сам в себе... ні в кого, — говорила вчительша Христя Пашенчиха, — се все з великого розуму; якби був послухав свою матір та з корпусу пішов у гвардію, досі б який чоловік був! Може б, до генерала дійшов; а то не слухав, пішов їй наперекір, от бог і покарав.

— Известно, — відповів їй піп, вчитель закону божого, — чти отця твого и матер твою и благо ти будет.

— Що він тепер? — говорила Пашенчиха. — Тільки що не сибірний.

— Нехай ще дякує богу, що на тому окошилося, — відповідав піп, — його, кажуть, стояло прямо в Сибір, та вже попечитель змилосердився, вступився за його; так і помилювали.

Великим питанням для глупівської інтелігенції було те: як їй стати з Горовенком?

— Я з його матір'ю, — говорила стара предводителева мати, — душа в душу жила, в неї вчилася і дочка моя. Певно, що він буде такий звичайний, що заверне до нас; як же нам, чи приймати його чи ні? Я прийму.

— Не пораджу сього вам, мамо, — одвітував їй син, — самі знаєте: його покарали за політику.

— Знаю, та і те собі думаю: що мені до вашої політики! Я стара людина.

— Так, а все-таки опасливо, щоби про нас чого не подумали. Воно, звісно, і не пустити його до себе — якось незвичайно буде...

— То-то і є.

— Краще всього треба поспитати у ісправника, як він порадить...

— І се добре, тільки не відкладуй; бо я знаю, що Горовенко перш усіх до нас заверне.

Він ішов радитись не зразу до ісправника: се якось соромно було, а пішов спершу до свого кума директора прогімназії Андрія Гомоновича.

— У мене і в самого се мулить в голові, — відповів йому Гомонович. — Ви ж знаєте, що моя жінка вчилася у Горовенчихи. Не інак, що Горовенко завітає до нас... Ну жінці і нічого, а мені якось ніяково знайомитись з таким чоловіком... Я ж стою на варті — коло дітей, я директор, а тут спізнався з політичеським. Пухно зараз донесе... кинуть із служби, а я чоловік убогий, живу тільки службою; зовсім не те, що ви... Ви чоловік незалежний, вам можна.

— Якраз! подивляться вони і мені в зуби!.. Так запроторять, що і...

— А ходім до Пухна, що він порадить.

Пухно всміхався і говорив:

— Воля ваша, панове, як знаєте; се не моє діло... Я мушу тільки пильнувати, щоб Горовенко не розповсюджував соціалізму та не втік з Глупова.

Одначе даремне глупівці сподівались. Минув тиждень і другий, Горовенко ні до кого з них і очей не показував.

— Се він соромиться, — говорила Пашенчиха, — тим і не іде до нас. Чудний він, чого ж тут

соромиться, він нічого не вкрав, се всі ми знаємо.

— Се правда!.. та воно і лучче, що він не приходить, спокійній для нас...

Цікавість дратовала глупівців: їх кортіло «хоч би одним оком» побачити Горovenка, хоч би одно слово почути його.

— Я зроду-звіку не бачила соціалістів, — говорила поштмейстерша головисі. — Які то вони з себе? Чи такі, як і всі люде?

— Кажуть, — такі патлаті, нечоси, веречковаті, а як заговорять, так наче в бочку, — відповідала головиха.

— Цікаво б, цікаво побачити його...

— Що і казати, але де його побачити? Я двічі вже умисне ради його була в соборі, думала там його побачу; ні! не був... вони всі, кажуть, в бога не вірують і в церкву не ходять.

— До Галкіна треба поїхати.

— Була, цілий вечір просиділа; так не вийшов же з своєї хати; такий грубий, неотеса; дама приїхала, а він і не вийшов.

— Такі вони і всі... А що ж Галківна каже про його?

— Вона хвалить його...

Минув ще тиждень чи два... Горovenка ніхто не дожидався до себе. Почали глупівці вчашати до Галкіна, щоб подивитися на соціаліста; а соціаліст, мов на зло їм, не виходив з своєї хати. І бідній Наталці не було спокою: хто тільки стрічався з нею, кожен розпитував про Горovenка. В кінець обридло Наталці се розпитування і вона стала менше їздити в гості. Глупівці прийнялись тоді за неї точити язика.

— Бач, яка стала домосідна, — говорили про неї, — то, було, ніколи дома не сидить, не відіб'ється від неї і вдень, і вночі, а тепер і калачем її не виманиш з дому.

— Соціаліст причарував її до себе, — відповідала Пухниха, — вони усі чарівники, зробить і її соціалісткою.

— А вже ж приверне...

— Не знаю, чи приверне він її до соціалістів, чи ні, — говорила головина невістка, жінка земського лікаря, — а чула, що вона його до себе привернула вже.

— Знайшло добро!.. Засланець, голодранець, в батьки їй годиться.

— Що ж, коли кращого нікого нема... Та й сама то вона не велика цяця! Слава тобі господи! за тридцять певно вже пережило... Шкода вже перебирати...

— Та вона і не перебирала, бо ніким було перебирати.

— От же скажу вам, невелика користь і з такого чоловіка! По-моєму, як за Горovenка, так краще діловати.

— Як для кого... для неї, може, і буде користь... заміжжям не то що дівкою, все-таки своя воля.

Від дочки глупівці добирались до батька і перебирали його по усім суставам.

— Глядіть лишень і сам Галкін чи не до соціалістів верне, вже не даром з ним знюхався Горovenко.

— Де там знюхався! Кажуть вони по тижню один до другого і не говорять.

— Не диво, не диво! — говорив голова. — Галкін сам... о!..

— Що: о? — питали у голови.

— А те, що, бачте, він або лас усіх, або звірем дивиться... Усі в його ледачі люде, один він світлий та божий...

— І до всього йому діло є, і все у його не так як слід... і все погано... усі злодії... один він чесний...

— Гм! чесний, — промовляв ніби нехотя голова, — чесний... а чим він живе?

— Ну, се звісно чим... пенсією.
— Велика там пенсія! Двісті карб.
— На двох стане...
— Якраз! подивіться ви, як він живе! які вина п'є, як дочка одягається... оксамити... шовки, золото... себто то все на ту злиденну пенсію! — роздратовував голова.
— Значить, хабарів налупив на службі.
— Я про се не чув, — відповідав голова, — говорять, що він служив становим, а тут трудно без хабарів. Чув, що в його грошей велика сила.
— Та вже ж коли так розкошує, так видно, що є гроші; тим-то він усіма і гордує.
— Так-от і догордовався, що дочка сидить невістою Христовою... ніхто і не бере...
— Горовенко візьме... чи ж не пара буде? — пускав крізь зуби свою нібито іронію голова.
Пересудам кінця не було. Треба-таки і те сказати, що Галкін залив глупівцям за шкуру сала і не даром вони говорили, що «Галкін без мила голить». Він не вельми-то придержував свій язик і шутками — шутками та так різав правду в очі, що глупівці вельми недолюбливали його.
— Чи ви зроду такий правдивий чоловік? — спитав його якимось протопоп.
— Не скажу про те, яким я був як родився, а з тих пір, як зазнаю себе, так все однаковим, тільки що поки служив, так мусив мовчати, як і всі раби...
— То-то, батче!.. отже і уважайте на те, що ви живете поміж людьми, а не між анголами. Люде усюди люде і треба згоджуватись з їх слабостями... Не все ж те переймати, що по воді біжить, — напучував протопоп.
— А чом же не можна сказати слабому чоловікові, що він слабий, і вказати, на що він слабує?
— Коли питають — так і кажіть, а коли вас ніхто не просить лічити, так не шийтесь у лікарі.
— На світі прямим шляхом ні до чого не прийдеш, — вставляв своє слово банкір-ліберал.
— А манівцями якраз у банк прийдеш до самої каси, — різнув Галкін. Банкір замовк, але з того часу став самим злим ворогом Галкіна.
Галкін найбільш не переносив проповіді про компроміси. По його думці, велика частина людського зла і нещастя лежала в компромісах. Вигадуючи компроміси, люде дальш і дальш відходили від моральних ідеалів, без котрих, по думці Галкіна, неможлива ніяка політична свобода. «Нащо злодіям політична воля? В п'ятьмах, без світла краше, смілій красти». Він стояв на тім, що у сучасній громаді більша потреба чується в моральнім вихованню: «Маємо ми політичні ідеали, а моральних нема і без них навіки будемо рабами».
Не любили глупівці Галкіна, не любив і він їх і не дуже вчашав до їх в гості.
— Чого ж ви тут живете? — питали у його.
— Треба ж десь жити! Мені зо сімдесят, обридло таборовати по-циганськи, треба десь осістись... Я і сів у Глупові; бо тут жити дешево... Коли б у мене була більша пенсія, певно, що не в Глупові я б жив.
З усіх глупівців, котрі перебували за сей час у Галкіна, тільки двом поталанило так, що коли вони сиділи у Галкіна, так Горовенко не збіг у свою хату, а сидів з ними; і потім кожен раз виходив, коли вони приїздили. То були — мировий суддя Василь Лиштва і вчитель з прогімназії Лука Ганусенко. Дві причини було, котрі притягували до Ганусенка Горовенкову цікавість: раз, самий вид вчителя; а вдруге, Горовенкові здавалось, що Ганусенко закоханий у Наталку. До того ж Ганусенко видавав себе за українофіла, поета, ідеаліста. Чудний був Ганусенко з виду: маленького росту, худощавий, юркий, неначе в'юн, на голові риже рідке кучеряве волосся, маленькі голубі витришковаті очі; ніс — наче хто картоплину приліпив. Уся його постать здавалась дітською, наче недоробленою; наче у її чогось не доставало; наче розвій його тіла чогось злякався та і застив, заляк і дальше не пішов. Дивлячись на Ганусенка, не можна було повірити, що йому минуло вже тридцять літ, таким він здавався молодим, наче недолітком.

- Він у нас останній з естетиків і ідеалістів, — сміявся над ним Лиштва.
- А що ж! я не ховаюсь з сим, я гордую тим, що я естетик, ідеаліст, і кажу вам, що коли б в нас було більше естетиків і ідеалістів, то б наше українське питання — го-го! як би вгору пішло! А то що в нас є? Нічогосінько нема: науки нема...
- Зате вчених багато, — піддав Галкін, але Ганусенко не зрозумів сеї іронії і говорив:
- Поезії нема, письменство наше усе в торбочку влізе...
- Зате письменників — так хоч греблю вигатити стане, — знов не втерпів Галкін..
- Де ж ті поети? — гарячився Ганусенко.
- А от хоч би той, що твори його ви до мене приносили! Як його, забув вже. Та ви знаєте його: чим же справді не поет він? Я і досі пам'ятую його «стихи»:
- На греблі стукіт говіркий,
Десь стогін чути пугачів,
На стежці таємний парубок прудкий
У думках думливих про життя собаче
Захищає співочу струну.
- Горovenko і Лиштва покотились з реготу, а Галкін і не всміхнувся; він говорив:
- Чим же се не поезія! Хоч куди! Та у вашого поета є ще краще: забув тільки я у його оті «стихи», що починаються так: «Розпережись, спусти очкур, Іване».
- Ганусенко почервонів з досади і промовив:
- Ви все смієтесь! Отак у нас усе! Нема того, щоб піддержати чоловіка, щоб дати йому спосібність розвернути свої крила; ми глузуємо з його.
- Не з його; бог з ним! А з його «поезії», — відповів Галкін.
- Яка б не була поезія, а її треба шанувати, бо вона дар небес...
- Хоч би і про очкур? Ну, вже вибачте, Лука Петрович... нехай хто хоче шанує таку «поезію», а я, грішний чоловік, не з тих, щоб слухати ерунду про очкур.
- Так у нас і вся громада: аби чоловік став підніматися — зараз штовхнемо його в грязюку... Ні, не від теперішніх людей сподіватись розвою нашого письменства, нашої штуки, нашої науки, — жалкував Ганусенко. — Наші сучасні покоління не мають інших інтересів, крім буржуазних... у буржуазії — які ідеали, крім грошей.
- Галкін підскочив.
- Про яку ви, добродію, говорите буржуазію, про нашу чи Західної Європи?
- Все одно: вона всюди одним миром мазана...
- Горovenko всміхнувся, але приневолив себе мовчати, а Галкін відповів:
- Трохи воно не так; буржуазія в Європі має свою історію, за нею є заслуги; там буржуазія — зросла яко оборонитель, визволитель соціальних прав, а в нас...
- І в нас і там, — перебив його Ганусенко, — капіталіст все одно — егоїст, і годі.
- Тривайте: егоїст він усюди; але в Європі капіталіст чоловік освічений, він грабує, але він і вартує, яке ні єсть, мізерне право чоловіка, права громадського життя, без котрого в Європі люде б не зуміли і дня прожити і без котрого тільки ми одні уміємо жити; бо, вибачте, співаємо або про очкур, або не про людське, а «собаче» життя.
- По-моєму, — вмівся Лиштва, — чудно говорити про буржуазію в Росії, де вона у нас?
- Ні, вона є і в нас, — гарячився Ганусенко, — але де її інтереси?
- Видима річ де, — відповів Галкін, — де більш бариша і наживи. Інак воно і не може бути. Наш буржуа у своїй сім'ї страшенний деспот, а в громаді, в соціальному житті — безсловесний, безотвітний невольник, раб.
- Тим-то і треба його розворушувати... — перебив Ганусенко.
- Поезією про очкур?

Ганусенко розсердився. Наталка се примітила і перевела розмову на інші речі. Горовенко пильно слідив за Наталкою: йому цікаво стало, як вона дивиться на Ганусенка? Чи вона теж кохає його, як і він її?